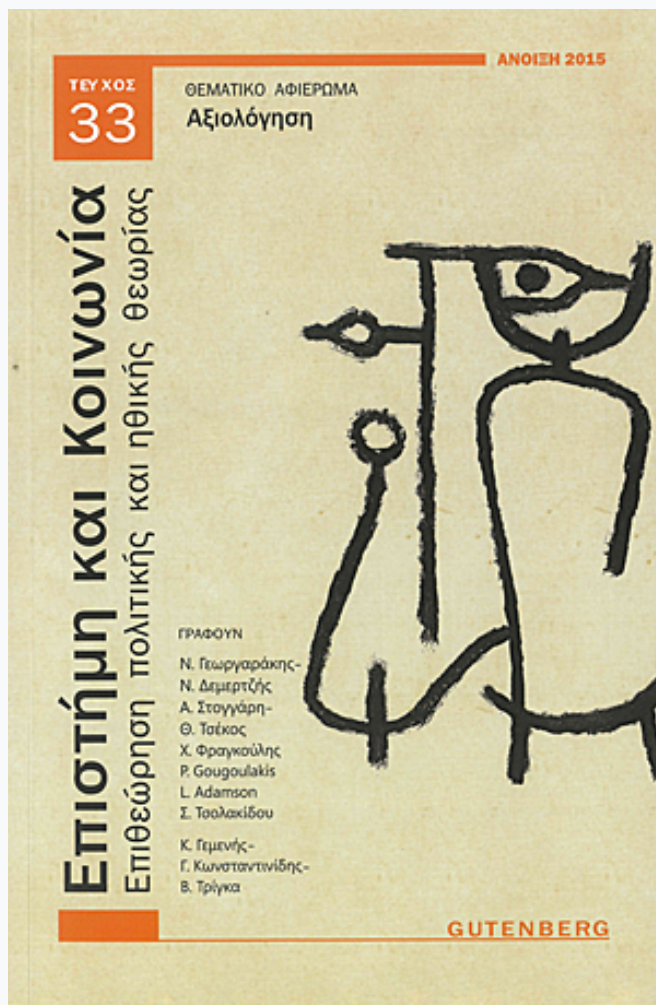

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 33 (2015)

Αξιολόγηση

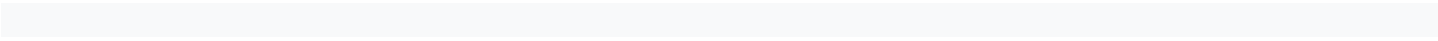
Ronald Dworkin, Η επικράτεια της ζωής: αμβλώσεις, ευθανασία και ατομική ελευθερία, απόδοση-εισαγ. Φίλιππος Βασιλόγιαννης, επίμετρο Παύλος Σούρλας, εκδόσεις Αρσενίδης, Αθήνα 2013, 392 σελ.

Κώστας Κουκουζέλης

doi: [10.12681/sas.10273](https://doi.org/10.12681/sas.10273)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κουκουζέλης Κ. (2016). Ronald Dworkin, Η επικράτεια της ζωής: αμβλώσεις, ευθανασία και ατομική ελευθερία, απόδοση-εισαγ. Φίλιππος Βασιλόγιαννης, επίμετρο Παύλος Σούρλας, εκδόσεις Αρσενίδης, Αθήνα 2013, 392 σελ. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 33, 226-232. <https://doi.org/10.12681/sas.10273>

τά τέτοιο τρόπο ώστε οι οικονομικοί συντελεστές, ιδιαίτερα εκείνοι που δραστηριοποιούνται στις επενδύσεις και την παραγωγή, να μη θεωρήσουν ότι οι ξαφνικές αλλαγές πολιτικής αποφασίζονται για την αντιμετώπιση έκτακτων συνθηκών και την εξυπηρέτηση των συμφερόντων των κυβερνήσεων και των πολιτικά ισχυρών ομάδων αγνοώντας τα συμφέροντα της οικονομίας. Το άρθρο του Spence ασχολείται με την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας και της πολιτικής και περιγράφει μια αισιόδοξη εξέλιξη, σύμφωνα με την οποία σε 30 έως 40 χρόνια από σήμερα οι συντελούμενες επαναστατικές πρόοδοι στην τεχνολογία, στην ολοκλήρωση των αγορών και στη διαρκή αναρρίχηση στην κλίμακα προστιθέμενης αξίας αναπτυσσόμενων και υπό ανάπτυξη χωρών θα επιτρέπουν το με-

γαλύτερο μέρος του παγκόσμιου πληθυσμού 'να ζει σε συνθήκες ευημερίας'. Στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης και της αναρρίχησης των αναδυόμενων οικονομιών στην κλίμακα προστιθέμενης αξίας, όπως και με την εμφάνιση μιας παγκόσμιας 'νέας μεσαίας τάξης' στις νέες χώρες: τις E7 [emerging economies] και τις F7 [frontier markets], φαίνεται πως οι αισιόδοξες παρατηρήσεις του Spence να έχουν δρομολογηθεί.

Το καλογραμμένο αυτό μικρό βιβλίο δεν πρέπει να λείπει από κανένα πρόγραμμα όχι μόνο των οικονομικών σχολών, αλλά και όλων των άλλων σχολών στο ευρύτερο πεδίο των κοινωνικών επισημάτων.

Ηλίας Κατσούλης

Ronald Dworkin, *Η επικράτεια της ζωής: αμβλώσεις, ευθανασία και ατομική ελευθερία*, απόδοση-εισαγ. Φίλιππος Βασιλόγιαννης, επίμετρο Παύλος Σούρλας, εκδόσεις Αρσενίδης, Αθήνα 2013, 392 σελ.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ του Ronald Dworkin, *Η επικράτεια της ζωής*, αποτελεί εκδοτικό γεγονός για πολλούς

λόγους. Πρώτον διότι επιτέλους αποκτούμε στα ελληνικά ένα βιβλίο που θέτει ζητήματα τα οποία στις πολιτισμικά και δικαιοδικά αναπτυσσόμενες χώρες είναι επίμαχα στον δημόσιο διάλογο. Στην δική μας περίπτωση τα ίδια ζητήματα —οι αμβλώσεις και η ευθανασία— αποσιωπούνται εκκωφαντικά καθόσον σε μεγάλο μέρος της η εκκλησία θεωρεί ότι

έχει την αποκλειστική αρμοδιότητα να εκφέρει έγκυρη άποψη για αυτά (άρα με μία έννοια δεν αμφισβητούνται). Δεύτερον διότι το βιβλίο προέρχεται από τον κορυφαίο φιλόσοφο του δικαίου παγκοσμίως και αποτελεί μια προσπάθεια που συνοψίζει τις απόψεις του όχι μόνο για το δίκαιο, αλλά για την ηθική και την πολιτική ως συγκοινωνούντα πεδία και επιπροσθέτως όπως αυτά συνενώνονται κάτω από την προστασία της εγγενούς αξίας της ανθρώπινης ζωής. Τρίτον επειδή το βιβλίο αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, πρότυπο φιλοσοφικής πραγματείας και τρόπου του φιλοσοφείν. Θα αρχίσω αντίστροφα, αφού σημειώσω ότι η απόδοση του κειμένου από τον Φίλιππο Βασιλόγιαννη διατηρεί τη σφριγηλότητα του αγγλικού πρωτοτύπου, αλλά και την ενέργεια που πάντοτε μετέδιδε ο ίδιος ο συγγραφέας τόσο στα γραπτά του όσο και όταν επιχειρηματολόγυσε σε πανεπιστημιακά αμφιθέατρα. Το επίμετρο του Παύλου Σούβλα παρουσιάζει την πορεία του συγγραφέα καθώς και τις βασικές του θέσεις στη φιλοσοφία του δικαίου, την πολιτική και ηθική φιλοσοφία, τον τρόπο που αυτές συνδέονται κάτω από τη θεμελιώδη αρχή της *ακεραιότητας*, ούτως ώστε να δίνεται η ευκαιρία στον απαιτητικό αναγνώστη, ο οποίος δεν διαθέτει τη συνολι-

κή εικόνα του έργου του Dworkin, να εντάξει το επιχείρημα του βιβλίου στο συνολικό πλαίσιο της θεωρίας του.

Αρχίζοντας λοιπόν από τον τελευταίο λόγο, το βιβλίο εκφράζει τη γενικότερη αντίληψη του συγγραφέα για το φιλοσοφείν. Αντί για ιστορική επισκόπηση ή απολογισμό ο Dworkin υποστηρίζει ότι *Η επικράτεια της ζωής* αποτελεί ένα είδος επιχειρηματολογικού δοκιμίου που πραγματεύεται μεν θεωρητικά ζητήματα, ωστόσο είναι προσηλωμένο σε ηθικά ζητήματα πρακτικής πολιτικής σημασίας. Φιλοσοφεί δηλαδή, όπως λέει, με κατεύθυνση 'από μέσα προς τα έξω', αρχίζοντας με πρακτικά προβλήματα στα οποία προσπαθεί να απαντήσει ρωτώντας ποια θεωρητικά ζητήματα πρέπει να αντιμετωπίσουμε για να τα επιλύσουμε. Με αυτή την έννοια η θεωρητική κατασκευή του είναι όντως 'χειροποίητη', δεν αποτελεί δηλαδή ένα ακόμη σχόλιο πάνω σε ετοιμοπαράδοτα θεωρητικά πλαίσια. Κινούμενος έτσι ωστόσο, αντί να απωλέσει, κερδίζει παραδόξως σε θεωρητικό βάθος.

Το κεντρικό επιχείρημα του βιβλίου κατασκευάζεται γύρω από μια βασική διάκριση: τη διάκριση ανάμεσα στο ερώτημα ποιες πράξεις ή συμβάντα είναι προς το συμφέρον ενός πλάσματος (και διαθέτουν παράγωγη αξία) και

στο ερώτημα ποιες πράξεις ή συμβάντα σέβονται την ιερότητα της ανθρώπινης ζωής του πλάσματος αυτού (και διαθέτουν αυτοτελή αξία). Αυτή η διάκριση διατρέχει ολόκληρο το βιβλίο και παίρνει αρκετές μορφές, αναδεικνύοντας τις διαμάχες σε πολλά επίπεδα. Πάνω απ' όλα όμως συμβάλλει στην υπεράσπιση τριών πραγμάτων: α) για την ιερότητα της ζωής δύνανται να μιλούν και αυτοί που δεν πιστεύουν στον Θεό· β) ο τρόπος που συζητάμε για τον θάνατο, όπως γίνεται και στις αμβλώσεις και στην ευθανασία, αποκαλύπτει ακριβώς τον τρόπο και τους λόγους που καθιστούν τη ζωή μας ιερή· γ) καμιά ζωή δεν πρέπει να σπαταλάται άσκοπα. Αυτές είναι προγραμματικές θέσεις που χρειάζονται επιχειρήματα για να υποστηριχθούν και μόνο για τον λόγο ότι δεν τυγχάνουν υποστήριξης από όλους τους φιλελεύθερους, στους οποίους και ο ίδιος ο Dworkin εντάσσει τον εαυτό του.

Ως προς τις αμβλώσεις (κεφάλαια 1-2) ο Dworkin, αφού χαρακτηρίζει την αντιπαράθεση που υπάρχει ως αντιπαράθεση ανάμεσα σε αυτούς που είναι 'υπέρ της ζωής' (η άμβλωση είναι ανθρωποκτονία) και σε αυτούς που είναι 'υπέρ της επιλογής' (η μητέρα έχει δικαίωμα επιλογής), διατείνεται ότι, αν εξεταστούν τα επιχειρήματα εκατέρωθεν, διαφαί-

νεται ότι οι όροι με τους οποίους τίθεται η αντιπαράθεση είναι εσφαλμένοι. Ουσιαστικά τα μέρη φαίνεται να διαφωνούν ως προς το φλέγον ζήτημα, εάν δηλαδή το έμβρυο αποτελεί πρόσωπο ήδη από την σύλληψή του, άρα διαθέτει συμφέροντα και δικαιώματα. Μια τέτοια παρουσίαση της αντιπαράθεσης παρ' όλα αυτά καταντά αδιέξοδη, κυρίως όμως αναδεικνύει διανοητική σύγχυση. Όποιος θεωρεί ότι το έμβρυο αποτελεί πρόσωπο, αλλά δέχεται περιπτώσεις όπου δύνανται να γίνει άμβλωση (π.χ. βιασμός), αντιφάσκει ή δεν εννοεί τελικώς ότι όντως το έμβρυο είναι πρόσωπο. Από την άλλη, όποιος θεωρεί ότι το έμβρυο δεν αποτελεί πρόσωπο με δικαιώματα και συμφέροντα, μπορεί δίχως αντίφαση να εναντιώνεται στις αμβλώσεις, όπως ακριβώς και όποιος θεωρεί το αντίθετο. Τι μπορεί να συμβαίνει εδώ;

Ο Dworkin διατείνεται ότι συμβαίνει το εξής: διαφωνούμε διότι όλοι λαμβάνουμε σοβαρά υπόψη μια αξία που τελικώς μας ενώνει, δηλαδή την ιερότητα της ανθρώπινης ζωής ή αλλιώς το απαραβίαστο κάθε σταδίου αυτής. Οι όποιες διαφωνίες μας αφορούν ουσιαστικά στους ετερόκλητους τρόπους που διαφορετικά άτομα ή και ομάδες ερμηνεύουν αυτή ακριβώς την αξία, στον τρόπο δηλαδή που αυτή υπηρετείται. Αυ-

τή η διάσταση αναδεικνύεται μέσω της 'σωκρατικής (μειωτικής) μεθόδου', όπως εύστοχα τη χαρακτήρισε από νωρίς ο Thomas Scanlon, η οποία εφαρμόζεται στην εξέταση των απόψεων των απλών ανθρώπων, της εκκλησίας και του φεμινιστικού κινήματος, χωρίς ν' αποτελεί και τη μόνη αναγνωρίσιμη σωκρατική επιρροή στο βιβλίο.

Το ιερό ή απαραβίαστο της ζωής και η εγγενής της αξία αναλύονται στο κεφάλαιο 3, ένα κεφάλαιο κομβικό για το όλο επιχείρημα. Ξαφνιάζει η αναφορά στην έννοια του 'ιερού' από έναν φιλόσοφο που ανήκει στη φιλελεύθερη παράδοση, όπως ξαφνιάζει και η επίκληση της έννοιας της εγγενούς αξίας, η οποία καθιστά το επιχείρημα περί προστασίας της φύσης συγγενές με αυτό περί προστασίας του εμβρύου. Κανένα από τα δύο δεν διαθέτει συμφέροντα, άρα και δικαιώματα, παρ' όλα αυτά οφείλουμε να τα σεβαστούμε. Η ιερότητα έγκειται, όπως διατείνεται ο συγγραφέας, στη διαδρομή, στον τρόπο που προήλθε κάτι. Αυτή η ιερότητα, στην περίπτωση μας η ιερότητα της αξίας της ανθρώπινης ζωής, είναι αντικειμενική και απρόσωπα πολύτιμη, πέραν δηλαδή από το τι πιστεύει καθένας από εμάς, και όχι υποκειμενική. Όμως (βαθιά) προσωποπαγής είναι ο τρόπος που η αξία αυτή γίνεται σεβαστή από

τον καθένα. Μια τέτοια θέση είναι εξόχως προκλητική. Αν μας ξαφνιάζει μια φορά ο Dworkin με το να αναδεικνύει τη βαθύτερη συμφωνία ανάμεσα στους 'υπέρ της ζωής' και στους 'υπέρ της επιλογής', αυτή τη φορά μας ξαφνιάζει ακόμη περισσότερο προτείνοντας ότι και τα δύο στρατόπεδα βασίζονται σε μύχιες, ουσιωδώς θρησκευτικού περιεχομένου πεποιθήσεις για τον σεβασμό της εγγενούς αξίας της ανθρώπινης ζωής, ακόμη και όταν αυτές πρεσβεύονται από άτομα που δεν πιστεύουν στον Θεό. Το τελευταίο βιβλίο του Dworkin με τίτλο *Religion without God* —εκδόθηκε μετά τον θάνατό του, τον Φλεβάρη του 2013— αποτελεί μια προσπάθεια να μας εξηγήσει παραπέρα τι εννοούσε.

Το ότι οι πεποιθήσεις μας αυτές είναι ουσιωδώς θρησκευτικές ανοίγει τον δρόμο για το πολιτικό και συνταγματικό μέρος του επιχειρήματος. Το ζήτημα δεν είναι το κατά πόσον η πολιτεία δύναται να προστατεύσει το έμβρυο ως πρόσωπο, αλλά με δεδομένη την ιερότητα της ανθρώπινης ζωής το κατά πόσον η πολιτεία δικαιούται να επιβάλλει την αντίληψη του ιερού που διαθέτει η πλειοψηφία ή διαθέτει επιτακτικούς λόγους να περιορίσει τις διαφορετικές πεποιθήσεις. Την απάντηση τη δίνει, κατά τη γνώμη του, η καλύτερη δυνατή ερμηνεία

των αφηρημένων αρχών που προστατεύει το Σύνταγμα (κεφάλαιο 5). Μια τέτοια ερμηνευτική προσέγγιση στο δίκαιο έχει περιγράψει λεπτομερώς στο βιβλίο του *Η αυτοκρατορία του νόμου*. Η καλύτερη λοιπόν δυνατή ερμηνεία του χάρτη των δικαιωμάτων, τα οποία προστατεύει το Σύνταγμα, καλεί το κράτος να παραμείνει ουδέτερο ως προς την προαγωγή των διαφορετικών αντιλήψεων για τον αγαθό βίο, κάτι άλλωστε που ο φιλελευθερισμός έχει ως βασική του θέση. Ακριβώς επειδή αμφισβητείται εάν η άμβλωση ή η γέννηση υπηρετεί καλύτερα την εγγενή αξία της ζωής, π.χ. στην περίπτωση που το έμβρυο έχει γενετικές ανωμαλίες ή περιορίζονται σημαντικά οι ευκαιρίες μιας γυναίκας για επαγγελματική επιτυχία, το ερώτημα που τίθεται είναι το εξής: προστατεύει το κράτος μια αμφισβητούμενη αξία ενθαρρύνοντας τους πολίτες να την αποδεχθούν οι ίδιοι ως αμφισβητούμενη ή αποφασίζοντας το ίδιο ποια η καλύτερη ερμηνεία και εξαναγκάζοντας όλους να την ακολουθήσουν;

Αν έχει δίκιο ο Dworkin, και οι πεποιθήσεις μας ως προς την αξία της ανθρώπινης ζωής είναι ουσιαδώς θρησκευτικές πεποιθήσεις, τυχόν κρατικός εξαναγκασμός δύναται να καταστρέψει τη ζωή μιας γυναίκας καθώς αφορά την ίδια της τη συνείδηση,

ενώ η απαίτηση του κράτους για συμμόρφωση θα επέβαλλε μια συλλογική θρησκεία. Από την άλλη μεριά όμως υφίσταται όντως ένα νομιμοποιημένο συμφέρον του κράτους να ρυθμίζει τις επιλογές των πολιτών ως προς τις άμβλώσεις (τουλάχιστον κατά το β' τρίμηνο της κύησης). Ένα τέτοιο συμφέρον απορρέει από και συνίσταται στο ενδιαφέρον που έχει το κράτος στη διατήρηση ενός περιβάλλοντος όπου οι αποφάσεις σε ζητήματα ζωής αλλά και θανάτου θα λαμβάνονται από τους πολίτες με τη δέουσα σοβαρότητα. Ο νομοθέτης έχει καθήκον να προστατεύσει την κοινωνία από μία διαλυτική αδιαφορία απέναντι στην εγγενή αξία της ανθρωπίνης ζωής. Τι σημαίνει μια τέτοια θέση ως προς τον ρόλο του κράτους; παραμένει και σε αυτή την περίπτωση ουδέτερο; Ο Dworkin διαφοροποιείται από φιλελεύθερους στοχαστές, όπως ο Rawls, υιοθετώντας έστω μια ψιλή αντίληψη για το αγαθό, την οποία το κράτος νομιμοποιείται να προωθή —υφίσταται δηλαδή συνέχεια της σφαίρας της ηθικής με αυτή της πολιτικής και του δικαίου.

Τις θέσεις του αυτές ο Dworkin τις εφαρμόζει και στην περίπτωση της ευθανασίας, όπου αντιμετωπίζουμε προβλήματα που έχουν να κάνουν με την τεχνητή παράταση της ζωής, τον αφόρητο πόνο ασθενών τελικού σταδίου

ή ασθένειες όπως η εκφυλιστική νόσος της γεροντικής άνοιας. Διότι και η ευθανασία αφορά στην προστασία της εγγενούς αξίας της ανθρώπινης ζωής καθώς επίσης και τις ουσιωδώς θρησκευτικές πεποιθήσεις ως προς τον χρόνο και τον τρόπο τερματισμού της τελευταίας. Υπάρχει ένα δικαίωμα στο θάνατο; Ο Dworkin εξηγεί τη θέση του στο κεφάλαιο 7 και μέσω της διάκρισης ανάμεσα σε βιωματικά και κριτικά συμφέροντα. Τα βιωματικά συμφέροντα αναφέρονται σε ηδονές και απολαύσεις, τα κριτικά όμως αναφέρονται σε αυτό που καθιστά τον βίο επιτυχημένο και όχι αποτυχημένο —όταν κάποιος δεν έχει απλώς αναλώσει τη ζωή του άσκοπα. Άρα η διαδικασία λήψης απόφασης σχετικά με τον τρόπο και χρόνο τερματισμού της ζωής δεν αφορά απλώς επιλογές, αλλά ‘αξιολογήσεις που ενδέχεται να αποβούν εσφαλμένες’, υφίστανται δηλαδή και εσφαλμένες αντιλήψεις αγαθού, δίχως αυτό να σημαίνει ότι υπάρχει ένας άριστος τρόπος ζωής. Στην περίπτωση της ευθανασίας έχουμε κριτικό συμφέρον να έχει η ζωή μας ακεραιότητα και υπ’ αυτή την οπτική θέλουμε και ο θάνατός μας να αντικατοπτρίζει αυτή την ακεραιότητα βίου. Το τέλος δηλαδή της ζωής να νοσηματοδοτεί τον βίο μας ως όλον —η ευθανασία να προστατεύει την αξία της

ζωής αντί να την καταστρέφει ανεπανόρθωτα.

Τελικώς το κράτος πρέπει να αφήνει τους πολίτες ελεύθερους να αναλάβουν την ατομική ευθύνη του τι συνιστά ιερό γι’ αυτούς τους ίδιους, με άλλα λόγια, να ορίσουν οι ίδιοι τι υπηρετεί την ιερότητα της ζωής; Η απάντηση είναι ναι, καθώς ο πλουραλισμός αξιών υπηρετείται άριστα με τούτον εδώ τον τρόπο, κυρίως όμως επιτυγχάνεται η δυνατότητα νομιμοποιημένης αποδοχής της ίδιας της πολιτικής εξουσίας. Δύναται το κράτος να επηρεάσει το πλαίσιο εντός του οποίου η ατομική ευθύνη θα λειτουργεί όχι ελαττωματικά, αλλά αναστοχαστικά; Όπως και στις αμβλώσεις, όπου το κράτος έχει καθήκον να ρυθμίσει τα πράγματα έτσι ώστε οι αποφάσεις να λαμβάνονται με σοβαρότητα, το ίδιο στην ευθανασία έχει καθήκον να ενθαρρύνει την άσκηση της *εκ των προτέρων* αυτονομίας των πολιτών, μέσω της σύνταξης των λεγόμενων και ‘διαθηκών ζωής’.

Φιλοδοξία του Dworkin είναι να διαλύσει τη διανοητική σύγχυση εντός της αντιπαράθεσης των επιχειρημάτων σχετικά με τις αμβλώσεις και την ευθανασία, προσπαθώντας να δώσει μια νομική λύση, η οποία να δύναται να γίνει δεκτή από τον καθένα δίχως να χάνει τον αυτοσεβασμό του. Με αυτή την έννοια, φρονώ

ότι ο Dworkin συνεχίζει την παράδοση του πολιτικού φιλελευθερισμού βαθαίνοντάς την ακόμη περισσότερο. Αν ο κλασικός φιλελευθερισμός θέλει να προστατεύσει ατομικά και συλλογικά συμφέροντα, ο φιλελευθερισμός του Dworkin θέλει να προστατεύσει εγγενείς αξίες με νομιμοποιημένο τρόπο μέσω της προστασίας των διαφορετικών (ουσιωδώς θρησκευτικών) πεποιθήσεων περί των

αξιών αυτών. Αποδεικνύει ότι η φιλοσοφία μπορεί και σε καιρούς αποδοχής ριζικού πλουραλισμού αξιών να ενώνει, παρά να διχάζει. Ακόμη και να διαφωνεί κανείς με την επιτυχία του εγχειρήματος που παρουσιάζεται εδώ, δεν μπορεί παρά να αντιμετωπίσει με θαυμασμό το βιβλίο αυτό.

Κώστας Κουκουζέλης

Οντέτ Βαρών-Βασάρ, *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης: κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων*, Εστία, Αθήνα 2012 (β' εκδ. επαυξήμ. 2013), 260 σελ.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ της Οντέτ Βαρών-Βασάρ είναι ένα βιβλίο για τη γενοκτονία των Εβραίων της Ευρώπης και ιδιαίτερα της Ελλάδας, τις συνθήκες της εκτόπισης και της εξόντωσης, τη μνήμη της, την αποτύπωσή της και την επισημονική της προσέγγιση. Χωρίς να εγείρει ποτέ αξιώσεις μιας συνολικής τοποθέτησης, πολιορκεί το θέμα του υπό το πρίσμα είκοσι κειμένων η συγγραφή των οποίων εκτείνεται στα τελευταία είκοσι χρόνια: αναλύσεις εμβληματικών έργων της στρατοπεδικής λογοτεχνίας (Πρίμο Λέβι, Ζαν Αμερύ, Χόρχε Σεμπρούν) αλλά

και ντοκιμαντέρ, μαρτυριών επιζώντων, ιστορικο-θεωρητικών προσεγγίσεων του Ολοκαυτώματος.¹ Θεωρητικές επεξεργασίες της σχέσης μεταξύ μνήμης και ιστορίας. Διατυπώσεις προβληματισμών όσον αφορά τα προτερήματα και τα μειονεκτήματα διαφορετικών μοντέλων αναπαράστασης της Shoah. Ανασκευή

1. Παραπέμπω εδώ στην πολύ ενδιαφέρουσα γενεαλογία της χρήσης του όρου 'Ολοκαύτωμα' καθώς και στην ανάδειξη του προβληματικού χαρακτήρα των θρησκευτικών του συνδηλώσεων που περιέχεται στο βιβλίο (σ. 158-160). Καθώς η οικονομία του χώρου δεν επιτρέπει μια διεξοδικότερη παρουσίαση αυτής της προβληματικής, όπου κρίνεται απαραίτητη η μονολεκτική αναφορά στη γενοκτονία των ευρωπαϊκών Εβραίων θα γίνεται με τον όρο 'Shoah' (καταστροφή).